

ՔԱՂԱՔԸ ԿՈՍՏԱՆ ԶԱՐԵԱՆԻ ՕՐԱԳՐԵՐՈՒՄ

ՆԱՐԻՆԷ ՊԵՏՐՈՍԵԱՆ
tilian@mail.ru

Կոստան Զարեանի օրագրութիւններն իրենց բովանդակային տարողութեամբ բազմաշերտ են, ժանրային առումով՝ բազմաձեւ: Երբեմն միեւնոյն օրագրութիւնն իր ժանրային էկլեկտիկութեան առումով յիշեցնում է ե՛ւ ուղեգրութիւն, ե՛ւ գրական առանձին ստեղծագործութիւն, ե՛ւ էսսէ: Այս հանգամանքը խորապէս ազդում է նաեւ դրանց բովանդակային կողմի վրայ, որոնք ոչ միայն կենցաղի նկարագրութիւն են, այլ նաեւ կենսագրութեան ու զգացողութիւնների, տպաւորութիւնների, խոհափիլիսոփայական, գեղագիտական, կրօնամտածական շերտերի ամբողջականութիւն: Միաժամանակ շօշափում են մարդաբանութեանն ու մշակութաբանութեանն առնչուող փիլիսոփայական մի շարք կատեգորիաներ՝ ցեղ, ազգային ոգի, լեզու, քաղաքակրթութիւն՝ նկարագրական շքեղ լեզուով, իւրօրինակ ոճով, ամփոփ վերլուծութիւններով, մտքի անպարագիծ թռիչքով:

Փորձ կատարել Զարեանի օրագրութիւններում միմեանցից տարանջատել այդ հասկացութիւնները՝ գրեթէ անկարելի է: Պատճառն այն է, որ Զարեանի աշխարհայեացքը խիստ ընդգրկուն է եւ ամբողջական: Որեւէ հարց անպայմանօրէն բազում թելերով շաղկապուած է միւսին, որն էլ որոշակի դժուարութիւններ է ստեղծում քննական վերլուծութեան ընթացքում:

Զարեանի Նաւատոմարներում մի առանձին շերտ են կազմում քաղաքները: Չկայ մի օրագրութիւն, ուր չլիշատակուի եւ չվերլուծուի գէթ մէկ քաղաք: Քաղաքի նկարագրութեան այս հակումը պայմանաւորուած է որոշակի նախասիրութեամբ, իր Ես-ով, աշխարհայեացքով: Իր ճաշակով ու մտածողութեամբ նա ուրբանիստ է եւ միշտ հիացմունքով է խօսում քաղաքի մասին. «Ես սիրում եմ լսել քաղաքների մեծ սիրտը եւ նրանց երակներից վազող աղմկալից կրակի ճարճատումը: Չգալ նրանց կեանքի տեմպը եւ նրանց շնչառութեան խորութիւնը»¹: Քաղաքի հանդէպ իր սէրը Զարեանն արտացոլել է օրագրութիւններում, «Արեւմտեան Քաղաք» արձակ բանաստեղծութեան մէջ (77)², Հայրենիք ամսագրում 1930ին հրատարակած Քաղաքներ խոհագրութիւնում³:

Քաղաքը Ջարեանի համար կենդանի օրգանիզմ է: Այն մարդեղէն է. ծնւում է, երիտասարդանում, մեռնում, ինչպէս ազգը, մշակոյթը, քաղաքակրթութիւնը: Այն տրոփում է մարդկային սրտի եւ զարկերակի նման: Քաղաքի այդ տրոփիւնն ինքնանպատակ չէ: Այն փորձում է հասնել մարդկային կեանքին, մասնակցել հանրային-մշակութային կամ, ինչպէս Ջարեանն է անուանում, «համայնական» կեանքի կշռոյթին: Քաղաքը երկրի զարկերակն է, նրա մշակոյթի, պատմութեան անմիջական արտացոլումը: Նաեւ քաղաքակրթութեան անմիջական արգասիք է եւ ինքնին՝ քաղաքակրթութիւն, քանզի թելադրում եւ ողորդում է քաղաքակրթութեան յետագայ զարգացման տեմպն ու ուղին:

Իր Արեւմուտքի Մայրամուտը աշխատութեան մէջ փիլիսոփայ, քաղաքակրթութիւնների պատմութեան յայտնի տեսարան Օսվալդ Շպենգլէրը⁴ թուարկում է ութ քաղաքակրթութիւն, որոնք մասնաւորապէս իրենց արտայայտութիւնն են գտել քաղաքաշինութեամբ ու քաղաքային կեանքում: Նրանով է պայմանաւորուած քաղաքակրթութեան առաջացումը: Ուստի քաղաքը պատմութիւն է, մշակոյթի եւ մտքի կենտրոն, ոգի: Իր օրագրութիւններում նաեւ այս սկզբունքով է առաջնորդուել Ջարեանը՝ փորձելով վեր հանել այն ընդհանուրը, որ բնորոշ է տարբեր մտայնութիւնների եւ քաղաքակրթութիւնների պատկանող քաղաքներին, նաեւ այն իւրօրինակը, որ բնորոշ է օրագրութիւններում որոշակի մատնանշուող երկրի քաղաքներին: Առարկան ճանաչելի է դառնում ընդհանուրի եւ մասնաւորի համատեքստում: Ջարեանական դիտարկման մեթոդն ու սկզբունքը կարելի է համարել համընդգրկուն, իսկ նկարագրութիւններն ու վերլուծութիւնները խորքային են եւ գիտականօրէն պատճառաբանուած: Նա մշտապէս համադրում է տարբեր մշակոյթների, ազգերի, երկրների, տարբեր ժամանակների քաղաքներ: Իրար կողքի են յայտնւում Վենետիկը, Հռոմը, Պոլիսը, Ամստերդամը, Հարլէմը, Վոլենդամը, Մաակէն, Պետերբուրգը, ամերիկեան քաղաքը... Միաժամանակ քաղաքի ճարտարապետական իր դիտարկումներում զուգահեռներ է անցկացնում հայ ճարտարապետական մտքի հետ:

Քաղաքը, իր ժամանակաշրջանն է վերլուծում Ջարեանը, յուշում է տիեզերական ողբերգութիւն, քանզի այստեղ յայտնաբերւում են միթոսի անկման ու ոչնչացման արմատները: Այն կլանում է միտքը եւ գայթակղում դիւրին կենսաձեւի խոստումներով: Սակայն քաղաքը չպէտք է լինի «մտացածին»: Որպէս օրինակ գրողը բերում է Պետրոս Մեծի պարտադրանքով կառուցուած ռուսական քաղաքն առհասարակ, եւ

արհեստածին ու կեղծ Պետերբուրգը մասնաւորապէս՝ այն համադրելով հոլանդական քաղաքին: Պետականութեան ու քաղաքաշինութեան կառուցման հարցում ռուս ցարն առաջնորդուել է՝ հոլանդական օրինակն աչքի առաջ ունենալով: Պետերբուրգն իր կենսանիւթն առել է ոչ թէ սեփական պատմութիւնից ու հողից՝ «ռուսական ստեպներից», այլ «քոնի մտցուած նորաձեւութիւնից» (454): Եւ երբ զարգացումը շեղւում է իր բնականոն ուղուց, գրկւում սեփական դիմագծից ու հոգեկան բովանդակութիւնից, այն վերածւում է ոյժ ու կարողութիւն արտադրող մեքենայի: Ըստ Ջարեանի, այդպիսին է Պետերբուրգը, որն իր արտաքին նկարագրով յուշում է «մեծութեան, ուժի, առաջադիմութեան» մասին, մինչէպէս բնագանցական է, ամուլ եւ կենդանի սոսկ իր «քանակութեամբ»:

Ջարեանի համար կեղծիք է նաեւ Պոլիսը: Բայց այն ուրիշ դրսեւորում ունի, եւ այլ բովանդակութիւն: Այն ներկայանում է իր անկայունութեամբ, անցողիկութեամբ, եւ դա հաւանաբար այն պատճառով, որ երկու տարբեր մտայնութիւնների քառասային ձուլումած է՝ երկու աշխարհամասերի խաչմերուկ, թատերայնօրէն դիմակաւորուած, կեղծ, «հրէշային» ու «անիրական» խառնուրդ: Անհիւրընկալ ու մակերեսային այս քաղաքը ցուցադրում է բռնութեան, արեան ու բարբարոսի հոգեբանական գրգիռը, որի ողջ կենսափրկիսոփայութիւնը կենտրոնացած է միայն մէկ ձգտման մէջ՝ «Լինել, ինչ գնով էլ լինի»:

Պոլսում ամէն մի թաղամաս ունի իր դիմագիծը, գոյնը, ձգտումը: Միւս թաղամասերից Սկիւտարն առանձնանում է իր «ուրոյն» մտայնութեան առկայութեամբ: Գաւառներից եկած ու այստեղ բնակութիւն հաստատած հայ համայնքը պահպանել է գեղջկական կենցաղի աւանդավէպը: Նա ներդաշնակել է կենսագագացողութեան իր թրթիռները բանականութեանը, ապրում է «խաղաղ եւ վերասլաց, երկնքի հետ խօսող, աստղերի հետ պլպլող, գաղափարը ընդգրկող»⁵ նուիրական փափաքով: Ու նաեւ Սկիւտարը գրական մթնոլորտի կենտրոնատեղի է՝ Դուրեան, Պէրպէրեան, Ինտրա, Տեմիրճիպաշեան... Նրանց պոէզիան՝ օդի պէս թրթռուն ու թեթեւ, հովի պէս մեղմ, բարձրաձայնում է, թէ «Սկիւտարը վաւաշոտ չէ, այլ սիրահար է»⁶: Բերան Սկիւտարի հակապատկերն է: Այն նիւթապաշտ միջակութիւն է, գուրկ հոգեկան բովանդակութիւնից ու մտքից, բոլոր սրբութիւնները ուրացած, բարոյագուրկ «առնդոտ մի հրէշ, որի ձեռքի մէջ ծածանում է արշաւանքների անողոր դրօշը: Պերան կազմում է փոքրիկ բաներից: Նա միջակ է եւ

անտանելի, վանքից փախած երիտասարդ վանականի աժան լրբութեան նման: Շնացած ծերունու լորձունք է:

Պոռնկացած Սուսաննայի մսերի վրայ դողդողացող ձեռք»⁷:

Այսպէս առանձին-առանձին ներկայացնելով Պոլսոյ թաղամասերը՝ Ջարեանը եզրակացնում է, թէ «Պոլիսը դժուար ըմբռնելի է, որովհետեւ նա քաղաք չէ, այլ տեսարանների եւ համայնքների հաւաքոյթ:

Աշխարհների խառնուրդ: Տիպերի եւ մտայնութիւնների համապատկեր»⁸: Խորամանկ ու թատերային այս քաղաքը անցողիկութեան խորհուրդն է: Այն ամրակայւում է յիշողութեան մտածիրում գէպքերի ու գէմքերի «յիշատակի զօրութիւնով ... եւ, լաւագոյն պարագային, հեռաւոր երագանքի դիրք է բռնում»⁹: Ջարեանը փորձում է հասկանալ, ճանաչել Պոլիսը, նրա մտայնութիւնը ոչ միայն թաղամասերի, այլ նաեւ ճարտարապետական լուծումների, աշխարհագրական դիրքի նկարագրութեամբ եւ պատմութեան տարբեր ժամանակների համադրութեամբ: Բիւզանդական կայսրութեան մայրաքաղաքից ոչինչ չի մնացել, բացառութեամբ պատմութեան արնոտ էջերի ու անունների: Հելլենականի, փիլիսոփայականի, բանաստեղծականի ոչ մի յուշ: Ամէն բան այստեղ փոխարինուել է մզկիթների շարանով, բռնակալին ուղղուած քծնանքով, չողոքորթ ժպիտով: Ոճը վերածուել է ոճաւորման, միտքը՝ բնագդի, կեանքը՝ նիւթի համար մղուող պայքարի, անհետացել են դիւցազնականն ու տիպականը: Շուկայ յիշեցնող այս քաղաքում վերացել եւ շարունակում է վերանալ Անձր՝ վերածուելով «ոհմակ» յիշեցնող անկերպարան զանգուածի: Կենդանական իր բնագդները, արեան իր ծարաւը, ահի ու սարսուռի գազանային իր յագուրդը բաւարարելիս քաղաքը յուշում է «արիւնի կառնաւալ»: Մահուան, վախի մղձաւանջին օրերում մարդիկ քաղաքում քայլում են ստուերի պէս, քանզի «Պոլսոյ ամէն մի բլուրը մի ճիչ է, ամէն մի քաղամասը՝ սառած մի դրամա, ամէն մի փողոցը՝ ոճիրների մի յիշատակ»¹⁰: Նախճիրի այդօրինակ օրերին քաղաքը նմանւում է «բարկացած պոռնիկի», որն իր «մթազնած կոպերի տակ ատելութեամբ լեցուն բիբերը ոլորում է եւ ճակատի սպառնական կնճիռները ժողովում: ... Պոլիսը, չվճարուած, ցասումով լեցուն պոռնիկի է նմանում»¹¹: Հաւանաբար այդ պատճառով էլ Ջարեանը գրում, թէ «Պոլսից պիտի փախչել, Պոլիսը պիտի յաղթել»¹²:

Պոլիսն անկրկնելի է ներկայանում միայն հեռաւորութեան բարձունքներից: Այն իր էութեամբ նմանւում է մի կնոջ, որն իր լայնաբաց ժպիտով հրաւիրում է, առինքնում, իսկ երբ ճաշակւում են նրա «հիւ-

րընկալութեան» պտուղները, այլեւս մերկանում է պատրանքը՝ ի յայտ բերելով ձգտումներով ու ապրումներով ստորաքարչ առեւտրականին ու ծախու կնոջը, քանզի այստեղ «Զգացումը սանտիմենտով է չափուում՝ վաւաշոտ մատերի մէջ շոյուելով»։ Այստեղ մարդը, առաւել եւս միտքը բացակայում է. նա ենթակայական է, անբարոյ ու անզգայ։ Հաւանաբար այդ է պատճառը, որ «բոլոր եկեղեցիները պոռնկատներով են շրջապատուած»¹³։ Այն հեշտագրգիռ սարսուռ է, որ շողարձակում է լոյսի, գեխութեան, ոսկու զգլխիչ շռայլութեամբ՝ քողարկելով արեւելեան բնոյթի «ոսկեհիւս սուրը»։ Իր խորքում Պոլիսը զուրկ է ներդաշնակութիւնից, հոգեկան զարգացման ձգտումից, թռիչքից, առհասարակ էութիւնից։ Պարզապէս զարդարուած թատերական մի բեմ է՝ «Էութեան խորհուրդը ամբողջովին դասաւորուած է արտաքին ճառագայթումի մէջ։ Ենթագիտակցականը համը է եւ խուլ»¹⁴։

Անբեւեակայելի է Պոլիսն արեւածագին։ «Արեւը՝ մեծ Պարոնը» նախ հրավառում է Սկիւտարի բլուրները, ապա իր ոսկեգօծ նետերը ուղղում Վոսփորին ու «մեղմ սուրումներով Պոլսոյ վարդագոյն մսերը շոյում»¹⁵։ Քաղաքը շրջապատող մզկիթները՝ հրաշէկ լոյսի մէջ ողողուած, ողջոյնի խոնարհումով գլուխները կախում են գիշերային արբունքից արթնացող պչրուհու առջեւ։ Քաղաքն իր սիրեկանին է փրնառում, եւ տեղի է ունենում նրա ու արեւի մերձեցման միստիկ մի ծէս. «արեւը առաջանում էր, ոսկէ ձեռքերով քաղաքի ուսերից վեր էր առնում ծիրանէ պատմութեանները, մետաքսէ շապիկները, ու թրթռացող մերկ մարմնի վրայ թափում էր իր ջերմութեան այրող եւ կատաղի յոյզերը»¹⁶։ Ամէն բան ընդգրկւում է կրքի հրդեհի մէջ, այնուհետեւ առօրեան սկսում է վազքի կրկնող իր ռիթմը։ Քաղաքը՝ «ջղերը թոյլ եւ մսերը տարածում», պառկում է, «թեւերը բաց անում» սիրառատ աչքերը յառում օրուայ իր հերոսին՝ բաժանման համբոյրի ականջալիքով, ապա յոգնում... Ու նաեւ անմեկնելի է քաղաքը բնութագրող մի այլ յատկութիւն։ Ինչպէս դա բնորոշ է իր գեղեցկութիւնը գիտակցող թեթեւամիտ ու անբարոյ կնոջը, Պոլիսը գայթակղելու, դէպի իրեն ձգելու անկուհելի հնարքներով է օժտուած։ Դա անբեւեալ իրազններից չգրուած հեքիաթներ հիւսելու անիրական հրաշքն է՝ արկածախնդիր, հրապուրիչ, փտանգաւոր... Քաղաքում միակ բացառութիւնը Ղալաթիոյ կամուրջն է, իսկ նրանից դուրս՝ Այա Սոֆիայի ճարտարապետութեան հանճարը՝ որպէս կանթեղ...

Այլ է հոլանդական քաղաքը։ Այն ներկայանում է որպէս հեքիաթային իրականութիւն, քանզի հմտօրէն ու ճաշակով ներդաշնակել է հին

ու նորը, մարդկային ջանքն ու երազանքը: Չնայած ուժգին ձգտումին դէպի նորն ու մոդեռնը, հոլանդական քաղաքի «քնական զարգացումը» խաթարուած չէ բռնագրօսիկ ճիգերով, քանզի քաղաք կառուցելն էլ արուեստ է: Հոլանդական քաղաքն աչքի է ընկնում ճարտարապետական ինքնատիպ լուծումներով, ճաշակի նրբութեամբ՝ համադրելով ու հաշտեցնելով միմեանց անցեալի ու ներկայի ճարտարապետական մտքի արգասիքները: Հոլանդական քաղաքը, նրա մտայնութիւնը հասկանալու համար չպէտք է մօտենալ նրան՝ ինչպէս այլ երկրների պարագայում է: Այստեղ ոչ թէ մարդն է ցուցադրում-բացատրում երկիրը, այլ վերջինիս բնոյթը ճանաչելու համար մշտապէս պիտի հասկանալ այն արարող էթնոսին: Ուստի հոլանդական քաղաքը երբեք չի ձանձրացնում իր ջրանցքներով, տարբեր ոճերի պատկանող ճարտարապետական շինութիւնների ու դղեակների համաչափ դասաւորութեամբ: չէ՞ որ «Հոլանդացի մարդ է հոտում»... (436):

Անշուշտ, տարբեր են երկրի կենտրոնական-խոշոր եւ ծայրամասային քաղաքները: Վերջիններն ապրում են իրենց ներքին, ինքնուրոյն կեանքով: Մաակէն, Հարլէմը, Չաանդամն առանձնանում են մթնոլորտի պատմականութեամբ: Պահպանուել են ճարտարապետական նախկին շինութիւնները, որոնք, սակայն, ստանձնել են արդի աշխարհի գործառնութային պարտականութիւնների դեր: Սա ստեղծում է ոճաւորման ու մտայնութեան խեղաթիւրուած, դիմագրկուած խղճայարոյց մի պատկեր: Արդիւնքում «տարօրինակ կերպով խառնուում են իտալական Վերածննդեան մոտիւնները տեղական ոճաւորումների հետ» (447): Հարլէմն առանձնանում է Ֆրանց Հալսի թանգարանով, Վոլենդամը՝ անցեալը շահագործելու եւ կեղծելու թատերայնութեամբ, Չաանդամը՝ Պետրոս Մեծի տնակով, նեղ փողոցներով, ջրաղացներով: Այն խոշոր նաւաշինական-արդիւնաբերական կենտրոն է՝ «գործունեայ կեանքի իդէալը մարմնացնող» (452): Տնտեսական կենտրոն են նաեւ Ռոտերդամը, Ուտրեխտը, Լահէն՝ բազում թելերով կապուած միմեանց ու աշխարհի հետ: Երկրի զարկերակը մայրաքաղաք Ամստերդամն է, որ կենսականութեան, պայքարի ու հաստատունութեան խորհրդանիշ է, բանաստեղծութիւն, կեանք: Ամստէլ գետի ափերին կառուցուած այս քաղաքը գաղտնիքների, ժամանակների, դասերի ոչ-քառսային խառնուրդ է: Այն հրապուրում է իր մտերմիկ էութեամբ, «քնարական բնոյթով», նրբահիւս երկնքով, քողարկուած թախիծով, կենսականութեամբ: Քաղաքն էլ ունի իր հմայքը, կիրքը, ոյժը, սէրը: «Ամստերդամում իրականութիւնը միացած է վառ երեւակայութեանը: ...Ամստեր-

դամը կայուն ներկայութիւն է» (429): Այն մարդուն թելադրում է կենսակերպ ու կենսափիլիսոփայութիւն, տրամադրում է խորհելու գոյի, յաւերժի, անցողիկի, մարդկայինի շուրջ եւ ակամայ մերկանում է մարդկային միտքը: Իր հրապոյրները մատուցում է ողջ շփոթութեամբ՝ յատկապէս ջրուղիներով նաւարկելու ընթացքում, երբ ցցուն են դառնում տեսարաններն ու շինութիւնները, ամենափոքր մանրամասները, ոճերը՝ «քնարական» ու «խորհրդաւոր»: Միայն թէ Ամստերդամին եւս, ինչպէս մեծ քաղաքներում յաճախ է պատահում, բնորոշ է կրկնուելը: Որոշ նմանատիպ շէնքեր ու հաստատութիւններ քաղաքի տարրեր ծայրամասերում ցցում են ու յուշում իրենց ճնշող ներկայութիւնը: Եւ սա խորապէս զարմացնում է Զարեանին, քանզի հոլանդացուն «ո՛չ ստեղծագործական թռիչք եւ ո՛չ հնարողական թափ է պակասում» (432):

Ամստերդամի՝ ջրի վրայ կառուցուած լինելու փաստը շատերին դրդել է ընդհանրութիւններ գտնելու Վենետիկի հետ: Սակայն Զարեանը հակուած է հակառակ մտքին: Գետի, կամրջի առկայութիւնը բոլորովին էլ ընդհանրութիւններ չի գծում Վենետիկի ու Ամստերդամի միջեւ: Ամստերդամն իր էութեամբ առնական է՝ ջրապինդ, մկանները ձգած, «պնդակազմ», «քռուցքները պատրաստ հարուածելու» (428): Վենետիկը փախչող ու մշտապէս փոփոխուող, յաւերժ հրապուրող կին է, որ գրգիռ, սեռ ու սէր է մարմնաւորում, պատրանքածին է ու խաբուսիկ՝ մշտապէս կրկնելով մարդկային երեւակայութեան փառահեղ դրոշմը, մտքի թռիչք է, անցեալի գեղեցկութեամբ ապրող ու այն շահագործող մեռած մի հեքիաթ. «Վենետիկը քար է:

Քանդակուած մարմար, պորֆիր, գրանիտ: Լոյս, շուք, լուսին: Վենետիկը մոգերի աշխարհն է՝ ձեռքերը լեցուած թանկարժէք իրեղէններով, միտքը փախած դէպի հեռուները, սիրտը ծարաւ, մէջքի գօտին թոյլ: Վենետիկը մեռած միթոս է» (429): Այն զարդարուած հնութիւն է: Այնտեղ ջրանցքներն ու «սապատաւոր կամուրջները», այլեւայլ շինութիւնները այսօր շինծու ժպիտներ են՝ անցեալից աւանդուած: Վենետիկը գոյում է՝ շահարկելով պատմութեանը յանձնած փառքի իր էջերը՝ որպէս «կենդանի տեքոն»: Այն պահպանել է ձեւը՝ զրկուելով բովանդակութիւնից, ապագայում յոյգեր վառելու երբեմնի կարողութիւնից: Ծերացած է ու անկենդան՝ այլեւս վատնած կենսական գրգիռ ու յոյգ. «Կոթող: Յիշատակ: Մելամաղձոտ ժպիտ» (428):

Այն կենսափորձ ունեցող քմահաճ մի տարփուհի է, որի հմայքն ու ոյժը կենտրոնացած են անցեալից բերած անթարգմանելի խորհուրդներ-

րում. «գեղեցկուհի է՝ օձուրդուած գաղտնիքներով՝ որ մեզի վարդեր կը ներկայացնէ եւ որ մեզ կը դաշունահարէ լոռութեան մէջ» (59): Իրականում Վենետիկը ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ սնանկացած արխատոկրատիկ կեցողածքով մի քաղաք, որ խնամքով քողարկում է դա, եւ գիտի հրապուրելու բոլոր բանաձեւերը...:

Զարեանը գրեթէ նոյնն է արձանագրում իտալական մէկ այլ քաղաքի՝ Հռոմի պարագայում, սակայն փոքր-ինչ վերապահումներով, քանզի նկատելի է, որ Հռոմ ասելիս գրողն ի նկատի ունի ոչ միայն քաղաքը, այլ միաժամանակ նաեւ կայսերապետութիւնը: Հռոմը անցեալի իր կոթողներով «անվերջ վերադարձ» է, քանզի գալիս է պատմութեան խորքերից: Այն «կայուն ներկայութիւն» է՝ տրոհուած անցեալի եւ ներկայի ժամանակային հոլովոյթում: Ամէն բան, դիտում է գրողը, դարձել է արհեստական, դիւրին կառավարելի, անդէմ, կեանքից հեռու. փոխուել է մարդը, նրա «մտային կարողութիւնների կերպը եւ որակը» (389): Հռոմէական մտայնութիւնը, հետեւելով Շպենգլէրին, Զարեանն անուանում է Սանչօ Պանչօ՝ փիլիսոփայութիւնից, արուեստից, ինքնուրոյնութիւնից, ստեղծագործելու ունակութիւնից զուրկ մի քաղաք՝ վերին աստիճանի շարժուն, գործունեայ, արկածախնդիր, յանդուգն, ամէն միջոցի դիմող՝ իր նպատակին հասնելու համար, ամէն գնով յաջողութիւն փնտռող, կռաւիտ, բիրտ, վայրենի. նա սառը բանականութիւն է եւ հաշիւ՝ «պառկած Մշակոյթի եւ Պարապի մէջտեղը» (391): Նրա անցեալն ամփոփուած է Վատիկանի թանգարանում: Այստեղ ցուցանմոյշները յուշում են սնափառութեան, փառքի, նիւթի համար մղուած ռազմի շունչն ու զէնքերի շաշիւնը, ծերակոյտի ճառերն ու ծափահարութեան արձագանգը, իսկ կենդանի թուացող կիսարձանները՝ վաշխառուին ու առեւտրականին: Հռոմի գաղափարախօսութիւնը կենտրոնացած էր մէկ բառում՝ հարստութիւն: Դա միակ ուղին էր, որ տանում էր «ուժի եւ իշխանութեան»: «Հակագաւառ» բնութագրուող այդ «մեզապոլիս»ի անկշտում հայեացքն ու «ազահ ախորժակը նուաճում էր աշխարհի բոլոր շահագործելիք վայրերը» (392):

Հռոմի արտաքին կերպարի վրայ ազդել են ժամանակաշրջաններն ու դրանք բնորոշող մշակութային մտայնութիւնները: Այն ե՛ւ հանրապետական է, ե՛ւ կայսերապետական, ե՛ւ անտիկ, ե՛ւ ժամանակակից, ե՛ւ նախապատերազմական, ե՛ւ պատերազմական, ե՛ւ բարոկկօ, ե՛ւ վերածննդեան: Եւ այդ ամէնը՝ «ամբողջագումարուած միութիւն»: Հռոմում ներկայ են «պատմութեան բոլոր շրջանները», իսկ ինքը՝ քաղաքը, «ներկայ է ժամանակի բոլոր աստիճանների վրայ» (388): Այս հանգա-

մանքը պատրանք է ստեղծում, թէ մարդն ապրել է ոչ թէ մէկ, այլ մի քանի կեանք, եւ քայլելով Հռոմի փողոցներով՝ հանդիպում-ձուլում է դրանց, անցեալի յիշողութիւններին ու զգացումներին: Դրանք ցուցանում են քաղաքի կենսափոխակերպութիւնը՝ որպէս մշտապէս «յալիտենականութեան» ձգտողի: Միւս կողմից՝ Հռոմն ինքն էլ մեկնաբանում-կերպաւորում է ժամանակների կենսազգացողութեան, քաղաքական շարժերի, անհատական մտեցման համաձայն. «...եօքը բլուրների եօքը խորհուրդները շարունակում են ապրել տարօրինակ ներդաշնակութեան մէջ:

Հակասական, բազմապիսի, այլանդակ եւ մեծղի, ինչպէս մեծ գրքերը, ինչպէս Աստուածաշունչը: Անողոք եւ բարի, անբարոյական եւ խստապահանջ, ահեղ եւ գեղեցիկ, խորաթափանց եւ մակերեսային, հին եւ միշտ նոր, մեծաթռիչք եւ փոքրոգի»¹⁷: Հաւանաբար դա է Հռոմի փոփոխական երեւալու պատճառը: Իրականում, ճշգրտում է Զարեանը, Հռոմի յարատեւութեան գաղտնիքը «իմքն իրեն հաւատարիմ» մնալու մէջ է: Ժամանակներին ու մտայնութիւններին զուգահեռ նա մաներում է, կարողանում փոխել իր կերպը, գոյնը, յառնել իր ողջ փառահեղութեամբ կամ «չքանում է աներեւոյթի վերածուելով» (421): Քաղաքն այդ կերպ ցուցաբերում է զգօնութիւն ու խոհեմութիւն՝ նպաստելով իր լինելութեանը՝ նաեւ պատմութեան դժխեմ պահերին: Այս իրողութիւնը, սակայն, հոգեբանական ընդգծուած սառնութիւն է մտցնում քաղաքի հետ մարդկային շփումներում, որոշակի հեռաւորութիւն սահմանում՝ դրանով իսկ փորձելով թաքցնել իր բովանդակազուրկ էութիւնը, նախանձն ու չարութիւնը: Անշուշտ, զարեանական բնութագրումները խիստ են եւ որոշ իմաստով չափազանցուած, երբեմն՝ ընդգծուած հեզնական, սակայն այս կերպ նա փորձում է ցցուն դարձնել քաղաքի զարգացման եւ մտայնութեան նիւթականացուած ներկան ու անկերպարան թուացող ապագան: Պատճառը, փորձում է բացատրել նա, «քրիստոնէութեան յաջողութիւնն» է, նրա ասկետիկ, բայց «ջերմութիւնով, տաք մարդկային զգացումով, յոյսով, երազով» լի տաճարը (412):

Փոփոխականութեան դրսեւորում չէ՞ն արդեօք աշնանային Հռոմի եւ իրիկնային Հռոմի յայտնութիւնները: Ինչպէս մարդիկ են լինում տարբեր՝ ըստ իրենց արտաքին ու հոգեկան նկարագրի, այդպէս եւ քաղաքը կարող է կրել դարաշրջանի իշխող մտայնութեան, պատմաքաղաքական նկրտումների, կրօնահայեցական ձգտումների ու նոյնիսկ գիտատեխնիկական իմացականութեան շունչը, կերպարանափոխուել ու

հանդերձաւորուել, քանզի «քաղաքներն էլ իրենց յատուկ կեանքն ունեն, ինչպէս մարդիկ» (200): Հռոմը վաւաշոտ է, գէր ու ծոյլ, բայց աշնանն աննիւթական է դառնում, բնագանցական, թեթեւ-եթերային՝ ենթակայ մակրնթացութիւն-տեղատուութիւնների, բազմերանգ ու անձեւ-անգոյն-անհրապոյր, կամ հսկայական՝ իր ներքին ուժով, ինքնակայ ու «յաւիտենական» (418): Զարեանը գտնում է, որ աշնանային Հռոմը թռիչք է ու լոյս: Այդ զգացողութեամբ պարուրուելով՝ մարդկային հոգին ներդաշնակում է աշխարհի, Ես-ի ու տիեզերքի հետ...

Իրիկնամուտին քաղաքը ներքաշւում-ներսուզւում է իր մէջ, լռում, լսում, թէեւ արտաքուստ հակառակ պատկերն է: Հռոմում վերջալոյսը «Քատերական է»... երկինքը լոյս է ճառագում, թւում է՝ բոցավառում է Ս. Պետրոսի եկեղեցու գմբէթը, ապա մարում են վերջին ձայները, եւ «Հռոմը տխրում է ու մեղաւորի կերպարանք առնում» (418)...

Հռոմը զարեանական խոհերում յաճախ է հակադրւում Աթէնքին, քանզի իր ոճը, էութիւնը, միջը զաւթել է նրանից՝ առանց որոշակի սկզբունքի, անհետեւողականօրէն՝ չգիտակցելով, թէ «աստուածներին պէտք է ստեղծագործել»: Աթէնքը ոգու, մտքի, իմացականութեան մշտական թռիչք է՝ ամենատես, իմաստուն, ազնիւ, հերոսական: Զարեանն Աթէնքը բնութագրում է մէկ բառով՝ «Միջերկրականցի» կամ «Հոմերոս»: Իսկ հոմերոսեան «Առասպելները, միթոսները եւ աստուածները դուրս են ցցում մեր մտքի ամէն մի անկիւնից եւ շրջապատում մեր ներկան» (394)՝ կեանքի ու մահուան, ճշմարտի ու կեղծի, իրականի ու անհաւատալիի հակադրամիասնութեամբ՝ որպէս անփոփոխ իրողութիւն: Դրանք չարունակում են ապրել՝ չնայած «փիլիսոփայական ու կրօնական նորանոր» յայտնութիւնների, «Որովհետեւ մեծաթոնիչ բանաստեղծութիւն են, ուստի ճշմարտութիւն:

Միջերկրական աշխարհը հաւասարակշռուած է ոգու բարձրութիւններով:

Ես-ը իր վերացման կէտին է ենթարկում բոլոր հակադրութիւնները», (394-395) նրա շունչը զգալի է, կենդանի, անկեղծ, մեծ: Այդ մտայնութիւնը Զարեանն անուանում է «բանականութիւն»: Այն ի զօրու է ընդունել, հասկանալ կեանքն իր դրսեւորումներով ու քմայքներով՝ հնազանդուելով ամենազօր աստուածներին եւ ամէն բան բացատրել ճակատագրով: Աթենական միտքը մշակել է մի գոյութեանականութիւն, որը զարմացնում ու հիացնում է իր կատարելութեամբ: Սա անհատականութիւնը պահպանելու հնարաւորութիւնն է՝ «ապաստանելով միւս կէտի մէջ»: Գրողն այդ գոյափիլիսոփայութիւնն անուանում է «հո-

լովում»՝ հակադրելով «երկուորութեանը»։ «Հակառակից անցնել միս հակառակին, որ անբաժան կապ է, զարգացում։ Իրականութիւնը համարել իբրեւ բեւեռների միջթափանցում եւ հակոտնեաների անհրաժեշտ լրացում» (396)։ Ժամանակի, մահուան, անէութեան հանդէպ քաղաքի փիլիսոփայական այդ կեցուածքը նպաստեց նրա յարակալութեանը։ Թէեւ նորայայտ գաղափարախօսութիւնների ծանծաղուտում Աթէնքը կորցրել է ինքնութեան իր դեկը՝ խարխափելով անորոշութեան «անհանգիստ մթնոլորտի մէջ», թէեւ փորձում է կեանքը կազմակերպել-գետեղել անցեալի ու նորի միջակայքում՝ ազգայինը չկորցնելու բարի մտադրութեամբ, այնուամենայնիւ, Ջարեանի՝ «երազատեսի» աչքերն արձանագրում են, թէ Աթէնքն անգերազանցելի է, անյաղթահարելի։

Ամերիկեան քաղաքի, նրա իրականութեան ու մտայնութեան արձանագրութիւնն առաջին հայեացքից այն տպաւորութիւնն է թողնում, թէ ժամանակը սուղ է, եւ Ջարեանը նախապէս ուրուագծումներ է կատարում զուտ մեխանիկական կամ ճանաչողական նշանակութեամբ՝ յետագայում միտքն աւելի հանգամանօրէն զարգացնելու համար, սակայն իրականում դա զարեանական ոճն է՝ հակիրճ, բայց որոշակի ու իմաստուն՝ հայողի խորաքնին վերլուծութեամբ, աֆորիստիկ սահմանումներով։ Սա պայմանաւորուած է նաեւ իր *Երկիրներ Եւ Աստուածներ* շարքի երկրորդ գրքում, որ կոչւում է «Ամերիկա», ամերիկեան քաղաքի, քաղաքակրթութեան, մտայնութեան առաւել հանգամանալից անդրադարձներ կատարելով։ Նաւատորմարներից մէկում (1947) Ջարեանը մասնաւորապէս անդրադառնում է Նիւ-Եորքին, որը ներկայանում է իր հակադրութիւնների միասնութեամբ՝ «բարձրութիւն եւ վիհ»։ Այս քաղաքի մտայնութիւնն ու իրականութիւնը «փախչում է ինքն իրենից։ ... Կանգ չի առնում, որպէսզի չվախի, որպէսզի չգիտակցի» (384)։ Այն գետեղուած է «այդ երկու ծայրահեղութիւններից չեզոքացած մի ինչ-որ անորոշում։

... Այդ բարձրութիւնը, շարունակում է մեկնել Ջարեանը,՝ օրգանական զարգացման բնական արդիւնք չէ, ... այլ պարտադրուած կրկնութիւն է, թուաբանական գումարում։

...Վիհը՝ քար է եւ խաւար։ ...Վազող գերեզման» (384)։ Եւ այդ հսկայական տարածումը ներկայանում է որպէս արհեստածին, բնագանցական ու դատարկ «անմարդկային մի երկրաչափութիւն»։ տիրապետում է կենսաբանական միակ այն գրգիռը, որ գրկում էր արարման հաճոյքից՝ թողնելով միայն մի սին պատրանք՝ «Նիւթը... գնելու ու

վատնելու երջանկութիւնը» (384) Շպենգլէրը գրում է, թէ «Քաղաքի իւրաքանչիւր ձեւ, որ բնոյթ ունի, ունի նաեւ ազգային խառնուածք»¹⁸։ Այս դրոյթին Ջարեանը յաւելում է այն տեսակէտը, թէ այն կրում է նաեւ որեւէ մտածողի փիլիսոփայական հայեցակարգի դրոշմը, օրինակ՝ հոլանդականը՝ Դեկարտի, յունականը՝ Պիլթագորասի, հայկականը՝ Դաւիթ Անյաղթի։ Այս իմաստով՝ ամերիկեան քաղաքն առհասարակ գուրկ է փիլիսոփայութիւնից, կենսազգացողութիւնից, գաղափարախօսութիւնից...

Ջարեանի օրագրերում մի առանձին շերտ են կազմում ծովեզրեայ քաղաքները։ Դրանք բոլորն էլ արտաքինապէս գեղեցիկ են, հրապուրիչ, օդը թեթեւ է, մաքուր, շոյող, միջավայրը՝ արկածների ու առասպելական խորհուրդների դիւթանքներով խոստումնալից։ Ուտրեխտը, չնայած նաւաշինական ու արդիւնաբերական կենտրոն լինելուն, ներկայանում է իր մաքրութեամբ, կանաչազարդութեամբ, շինութիւնների համաչափ դասաւորութեամբ, կազմակերպուածութեամբ՝ տարբերուելով Բելգիայի ծովափնեայ քաղաքներից, որոնք նաւթի, մարդկային ճիգի, խառնաշփոթութեան պատկեր են։ Նէապոլը (Նապոլի) տարբերում է մասնաւորապէս եղանակի փոփոխական բնոյթով։ Յանկարծակի բռնուած տեղատարափը նոյնքան անակնկալ էլ ընդհատում է, եւ արեւը, ինչպէս «Էլեկտրական արդուկ», սկսում է կիզել՝ մթնոլորտն օծելով տոթահար յոյզերով։ Քաղաքը նմանում է տեսարժան վայրերի գունագեղ ցուցահանդէսի, իսկ երգի, աղմուկի, սրտայոյզ մեղեդիների աններդաշնակ համանուագի մթնոլորտում կեանքը «սէր է, գինի, ուճիր»։ Սակայն Նէապոլը Ջարեանին այնքան էլ հաճոյ չէ, քանզի «դժնի» խորհուրդներ է քողարկում։ Այն յիշեցնում է արեւելքը՝ «ամենաքաղաքական իմաստով» (290)։ Ստամբուլը, Տրապիզոնը, Իզմիրը արեւելեան հեքիաթների միստիկ խորհուրդների, տիեզերքի թաքնաթաքուն գաղտնիքների վերծանման շունչն են հելում։ Սակայն այդ ամէնը՝ սպասման հեռաւորութիւնից։ Իրականում պատերազմը ամայացրել ու մերկացրել է ծովեզրեայ այդ քաղաքները։ Կեանքը նրանցում մեռած է, ամէն բան յուշում է լքում եւ աւեր։ Իզմիրը (199-200), պատերազմական ցնցումների հոգեվարքի մէջ, բնանկարի իր հանդարտութեամբ յուշում է, թէ նախկինում որքան գեղեցիկ է եղել՝ պարտէզներով, ամառանոցային պալատներով, կանաչազարդ բլուրներով շրջապատուած։ Ամայացած, անհիւրընկալ դարձած ծովափնեայ այս քաղաքը այլեւս «ուրուականի» է նման, որի թշուառութիւնից «մարդ ամաչում» է։ Տրապիզոնը (196) հակասական զգացողութիւններ, յուշեր է արթնացնում։ Քաղաք, որի

հետ Չարեանը «Խորհրդատր յարաբերութիւններով է կապուած», որի հետ առաջին ծանօթութիւնը արկած, վախ ու հեքիաթ է յիշեցնում: Չարեանի երեւակայութեան մէջ յառնում է քաղաքի «հեքիաթային տեսիլքի» պատմութիւնը՝ հարստութեան, գեղեցկութեան, իշխանութեան փառահեղ ներդաշնակութեամբ: Քաղաքը պարբերաբար է փոխում իր դէմքը. պատերազմից առաջ այն առասպելական հարստութեան ու ուղեւորութեան մեկնող քարաւանների, մուրացիկների, «կեղտոտ եւ նեղ փողոցների» խառնուրդ է, պատերազմից յետոյ նրանում իշխում է արեան յուշը, վախի լուսթիւնը: Փողոցներն ամայի են, տներն ու հաստատութիւնները՝ դատարկ: Տարիներ անց կրկին այցելելով քաղաք՝ Չարեանն արձանագրում է քաղաքի վերակենդանացումը: Այն դարձել է նաւահանգստային ու առեւտրի խոշոր կենտրոն, սակայն պահպանել ոճրագործի իր հոգեբանութիւնը:

Անհիւրընկալ, աղքատ, փնթի է Բաթումը: Նրա՝ մարդկային արժանապատուութիւնն անհարկի վիրաւորելու բրտութիւնն ու անհաղորդակից լինելը Չարեանի լաւատեսութիւնը վերագրում է դեռեւս այստեղ նոր-նոր հաստատուած սովետական կարգերին:

Կան նաեւ քաղաքներ, որոնց հանդէպ զարեանական վերաբերմունքը զերծ է ջերմութիւնից, կապուածութեան զգացումից, կրկին վերադառնալու ցանկութիւնից: Դրանք սառն են, անհասկանալի, զուրկ հրապոյրից, էութիւնից, մտայնութիւնից, ձգտումից: Երուսաղէմը հակասական տպաւորութիւններ ու զգացողութիւններ է առաջացնում, իսկ նրա հայկական եկեղեցին՝ վաճառատան տպաւորութիւն թողնում: Բէյրութը սքոլաստիկ է ու պեղանտ, խեղդող բանտ է՝ միտքը, գործունէութիւնը կաշկանդող. անգամ նրանից հեռանալը բազում արգելքներ յաղթահարելու հետ է կապուած: Այն թողնել-հեռանալու, մոռանալու անյազ ցանկութիւն է ծնում, քանզի իր հետ կապող ոչինչ չունի եւ չի էլ փորձում ձեռնարկել (497):

Իտալական քաղաքները Չարեանի կենսագրութեան անտրոհելի մասն են կազմում: Իտալիայի քաղաքներին է նուիրուած «Քաղաքներ» խոհագրութիւնը: Ու թէպէտ այս երկիրը ջերմութեամբ է հիւրընկալել նրան, սակայն կան քաղաքներ, որոնց մասին Չարեանը խօսում է առանց որեւէ հոգեկան յոյզի: Ոչ-խոշոր քաղաքներում ընդհանրական է կեանքի միապաղաղութիւնը, տեսարանի գրաւչութիւնը, տաք եղանակը. այդպէս Նիկոսիան, այդպէս Կանտարան, Միլանը, Ֆլորենցիան... Միակ բացառութիւնը Պոգիտանոն է, որն, ըստ Չարեանի, հոգու եւ բնութեան իդիլլա է, Իտալիայի գոհարը:

Իր օրագրերում Ջարեանը անդրադառնում է նաեւ Բուլղարիայի, Աւստրիայի, Ֆրանսիայի, Բելգիայի, Հայաստանի քաղաքներին, բնութագրում, իրեն յատուկ ոճով համեմելով մանկութեան ու պատանութեան նուիրական իր յուշերով, երբեմն ուղեգրութեան ժանրի սահմաններում՝ հակիրճ, ամբողջական, տարողունակ:

Այս քաղաքներում է Ջարեանն զգացել կարօտի, կորստի ու բաժանման թախիժը, սիրոյ, արկածի, վայելքի ու վտանգի արբուները, ճաշակի ու մտքի յայտնութիւնը, ինչու՞ չէ՝ նաեւ կոտորածի ու վախի սարսափը: Քաղաքը կենսական նշանակութիւն ունի Ջարեանի համար, քանզի այն գրողի անհատականութիւնը կազմող հոգեբանական աշխարհագրութիւնն է. «Քաղաքների երեկոների առջեւ նստած՝ մենք որոնում ենք մեր էութեան գաղտնիքը: Մենք՝ թափառական հոգիներս»:

Քաղաքի վերաբերեալ Ջարեանի խոհերը մի շարք ընդհանրութիւններ են գծում շպենգլէրեան տեսութեան հետ՝ սակայն ուրոյն մեկնաբանումներով: Նաւատոմարներում գրեթէ բոլոր երկրների պարագայում գրողն համադրում է մեծ ու փոքր քաղաքները: Դա կատարւում է որոշակի միտումով, կանխամտածուած: Շպենգլէրն իր աշխատութեան մէջ թափանցիկ ակնարկ է նետում, թէ քաղաքի պատմութիւնը, որոշակի փուլեր անցնելուց յետոյ, զարգացման մի որոշ աստիճանի ծնում է «համաշխարհային մայրաքաղաքը»՝ յուշելով քաղաքակրթութեան ու մշակոյթի զարգացման գագաթը: Դրանք սահմանում են քաղաքների՝ այսպէս կոչուած հիերարխիա՝ մեգապոլիս, «որում ի վերջոյ կենտրոնացնում է համաշխարհային պատմութեան ողջ գործընթացը»¹⁹ եւ գաւառաքաղաք, որ ներառում է ե՛ւ քաղաք, ե՛ւ գիւղ՝ անկախ տարածքային սահմաններից, բնակչութեան քանակից: Մեգապոլիսը ջնջում է մարդկային կեցութեան հասարակարգային, կրօնական պատկանելութեան սահմանները: Նրա առաջացումը պայմանաւորւում է տնտեսական-քաղաքական ուժերի, գիտական-մշակութային մտքի կենտրոնացումով. սկսում է տարածուել ոչ թէ օրգանական աճով՝ դէպի վեր, այլ անօրգանական՝ նուաճելով հորիզոնը եւ տիրելով «գիւղին», ապա սահմանում է «արժէքների» նոր համակարգ, ստանձնում պետութեան եւ ժողովրդի ճակատագիրը վճռելու մենիշխանական իրաւունքը: Որպէս այդպիսին, Շպենգլէրը առանձնացնում է Հռոմը՝ չթաքցնելով իր հիացմունքը վերջինիս որդեգրած գոյափիլիսոփայութեան հանդէպ: Սա միակ քաղաքն է, որ շարունակում է պահպանել իր երթը քաղաքակրթութիւնների պատմութեան ընթացքում, որովհետեւ «չի ենթարկուել հեղեղների ֆելլաիեան բնագոյների»²⁰: Այս տեսանկիւնը Ջարեանը

պրոյէկտում է հայոց պատմութեան համատեքստում. «Արդեօք պէտք է ցաւե՞լ, թէ պէտք է ուրախանալ, որ Հայաստանը, Էգէական ծովից մինչեւ Փենջաբ տարածուող, Ալեքսանդր Մեծի կայսրութեան մէջ չմտաւ:... Մենք աւելի մօտ եղանք Հռոմէական Կայսրութեան: Սանչօ Պանչօն դարձաւ նաեւ մեր կղզու կառավարիչը» (391):

Շպենգլէրն իր տեսութեան մէջ պարզապէս սահմանում է մեգապոլիսի եւ գաւառի տարբերութեան պատմութիւնը: Ջարեանը դա մատուցում է «գործնականօրէն»՝ ընդհանրացումներ կատարելով անմիջական տպաւորութիւնների, հանգամանալից վերլուծութիւնների արդիւնքում՝ միաժամանակ այն դարձնելով գեղագիտական կատեգորիա, գեղագիտական շարժման առանցք (unanime): Մարկ Նշանեանն իրաւացիօրէն դիտում է, թէ այդ կերպ Ջարեանը փորձում էր «քաղաքը ներկայացնել իբրեւ միասնական ու բազմակի օրկանիզմ մը, որուն տարբեր բջիջները սովորաբար՝ անտեղեակ են իրարմէ ու պէտք ունին համադրուելու, կամ աւելի ճիշդ՝ իրենց համադրական կեանքին գիտակցութեան հասնելու»²¹:

Բնաւ չհակուելով շպենգլէրեան մեգապոլիսային «ազատ ոգու» տեսութեանը՝ գրողը, արձանագրելով երկու պրոբլէմ, հարցադրումով է հանդէս գալիս. ինչպէ՞ս է դրսեւորւում ոգու այդ «ազատութիւնը»: Առաջինը քաղաքի անկման նախնական դրսեւորումն է, որ աղերսներ է արձանագրում Շպենգլէրի՝ քաղաքի ու քաղաքակրթութեան պատմութեան տեսութեան անկման սահմանումից. «Եւ մեր դարը քաղաքների մեծ ողբերգութեան դարն է,- գրում է Ջարեանը:- Մենք մտել ենք պատմութեան աղետալի շրջանը, եւ քաղաքը, որ հանդիսանում է արդի քաղաքակրթութեան համադրական գագաթնակէտը, ընդունում է առաջին հարուածները» (427): Անշուշտ, քաղաքն անյաղթահարելի ոյժ է՝ սեփական կեանք ունեցող: Նրա «ճակատագրին» անխուսափելիօրէն «կապուած են միլիոնատր մարդիկ»: Քաղաքաբնակի յետագայ ճակատագիրը Ջարեանի համար երկրորդ պրոբլէմն է: Այստեղ նա, միաժամանակ, յայտնաբերում է «մեծ քաղաքի ազատ ոգու» պարադօքսը: Քաղաքաբնակն այլեւս անվերադարձ կորցրել է իր արմատները, գրկուել ազատութեան եւ ընտրութիւն կատարելու իրաւունքից, մարդկային հաղորդակցման կարողութիւնից, մտերմիկ ջերմութիւնից. «Մեծ քաղաքի կենտրոնաձիգ, խճողուած, մեքենացած կեանքը մարդս ենթարկել է ան-անհատի, անանունի:... Մասսայական շարժման մէջ կորած՝ մարդկային անհատն իրեն զգում է մենակ, շղթայուած, ստրկացած: Նա ճանաչում է անհամար անձնատրութիւններ եւ չի

ճանաչում ոչ մի մարդ: Նա անդադար վազում է ու ոչ մի տեղ չի հասնում: Ամեն ինչ պատահական է եւ թուաբանական...»²²: Անէութեան, անսահմանութեան հանդէպ իր վախը վերջինս քողարկում է, ճգնաժամը յաղթահարում «խաղի», «գուարճութեան» մակերեսային գրգիռներում:

Ըստ Շպենգլէրի՝ իւրաքանչիւր քաղաք մշակութային որեւէ դարաշրջանի արգասիք է, հետեւաբար՝ այդ մշակոյթի կրողը: Ըստ այդմ՝ քաղաքն ունի ոգի, ոճ, ազգային խառնուածք, դէմք, նոյնիսկ միմիկա: Զարեանը համաձայն է, սակայն քաղաքն այդքանով չի սահմանափակւում: Նա քաղաքը դիտարկում է պատմամշակութային եւ գոյափոխութեան ոլորտներում՝ յատկանշելով մտայնութեան ձգտումը, գաղափարախօսութեան եւ կենսափոխութեան զգացողութիւնները: Ու նաեւ՝ Զարեանը իւրաքանչիւր քաղաք տարրորոշում է ըստ սեռային պատկանելութեան՝ իգական կամ արական, որ անթաքոյց ցուցադրւում է սեռական բնագոյները դրսեւորելու ինքնատիպ հնարքներում:

Քաղաքը Զարեանի համար այն դիտակէտն է, որը հնարաւորութիւն է ընձեռում ճանաչելու եւ համադրելու արտաքին (օտար) եւ ներքին (սեփական) աշխարհները: Դրանց հատման կէտում բացայայտւում է գրողի անհատականութիւնը, աշխարհայեացքը, ապրելու եւ զգալու կերպը: Քաղաքը միջոց է՝ մշակութային, քաղաքակրթական շրջադարձերի վերաբերեալ սեփական մտորումները, տպաւորութիւնները, գաղափարները, մեկնաբանումներն ընդհանրացնելու: Ու նաեւ՝ քաղաքն օրագրելու զարեանական գրական հնարքներից մէկն է:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

¹ Կոստան Զարեան, *Նաւատումար*, Երեւան, Սարգիս Խաչենց, 1999, էջ 427: Այսուհետեւ գրքից արուող յղումների էջերը կը նշուեն բնագրին կից՝ փակագծերում:

² *Նաւասարդ* գրական եւ գեղարուեստական տարեգիրք, Ա., 1914:

«Անցեալ օրը, Մարգար աղայի սրճարանում, Մոսկուայից նոր եկած փոքրամարմին Չարենցը ոտքերը սեղանի վրայ էր դրել եւ ինձ դիմելով ասում էր՝ Չեկայի լրտեսների առջեւ. «Դուք, հակայեղափոխականներդ»... Ստիպուած եղայ, շատ խիստ բառերով, իր աւագակարարոյ կամաւորի եւ Դաշնակցական կառավարութեան պաշտօնեայի անցեալը յիշեցնել: Անմիջապէս մեղմացաւ եւ իմ «Արեւմտեան քաղաք»-ս սկսեց արտասանել: Վաղու՜ց մոռացել էի այդ գրութեան...», Կոստան Զարեան, *Երկեր*, Անթիլիաս, տպարան Կաթողիկոսութեան Հայոց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, 1975, էջ 133:

³ Զարեան, *Երկեր*:

⁴ Օսկար Շպենգլէրի աշխատութիւնը կոչւում է «Արեւմուտքի Մայրամուտը», սակայն ռուսերէն թարգմանութեամբ «Արեւմուտք»-ը փոխարինուել է «Եւրոպա»-ով, ուստի

անհրաժեշտ է նկատառել, որ Արեւմուտքի եւ Եւրոպայի երկուութիւնը վրիպակի արդիւնք է: Այս մասին մանրամասն տես՝ Մարկ Նշանեան, «Կոստան Զարեան եւ Օսվալդ Շպենգլեր», 4այթ, 1989, Փարիզ:

⁵ Զարեան, *Երկեր*, էջ 29:

⁶ Նոյն, էջ 28:

⁷ Նոյն, էջ 26:

⁸ Նոյն, էջ 19:

⁹ Նոյն:

¹⁰ Նոյն, էջ 482:

¹¹ Նոյն, էջ 497:

¹² Նոյն, էջ 39: Այս մասին առաւել հանգամանալից տես՝ Մարկ Նշանեան, «Եղեռնի Լռութիւնը Կոստան Զարեանի Արձակին Մէջ», *Բազմալէզ*, 1-4, 1995, էջ 370-373:

¹³ Զարեան, *Երկեր*, էջ 27:

¹⁴ Նոյն, էջ 19:

¹⁵ Նոյն, էջ 494:

¹⁶ Նոյն, էջ 495:

¹⁸ Նոյն, էջ 616:

¹⁸ Osvald Shpengler, *Zakat Yevropi* (Եւրոպայի մայրամուտը), Մոսկուա, 2003, էջ 175:

¹⁹ Նոյն, էջ 106:

²⁰ Նոյն, էջ 105:

²¹ Մարկ Նշանեան, «Կոստան Զարեան. Անկարելի Թատրոնը», *Բազմալէզ*, 1-4, 1994, էջ 183:

²² Կոստան Զարեան, *Դէպի Արարատ*, Երեւան, 2001, էջ 311:

THE CITY IN THE DIARIES OF COSTAN ZARIAN
(summary)

NARINE PETROSSIAN

"I like hearing the big heart of cities and the cracking of the roaring fire that runs in their veins. I like feeling their life rhythm and the depth of their breathing" claimed Zarian in one of his writings. Zarian was a great urbanist, which is why he paid special attention to analyzing, appreciating and understanding the cities, and world urban centers he visited extensively.

Having said that, the author, Narine Petrossian argues that it is almost impossible to identify any writing of Zarian that touches solely upon the issue of the city and the urban center. In this regard, Petrossian highlights specifically the diaries of Zarian, where she claims it is almost impossible to separate the various philosophical, civilizational, cultural, literary and other categories from each other. They are all intertwined and reflect the broad world perspective Zarian had and used to look at things.

On a thin backdrop of Osvald Schpengler's conceptualization of urban civilizations, the author draws a parallel with what Zarian had to write and think about a number of world urban centers and cities, like St. Petersburg, New York, Venice, Rome, Naples, Athens, Izmir (Smyrna), Batumi, Nicosia, and Beirut, Constantinople and its streets; the cities of Holland (Volendam, Haarlem, Zaandam, Amsterdam); and the cities of Bulgaria, Romania, Austria, France, Belgium, and Armenia.